



Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Güz 2021 / 2: 131-134.

**Bilen Yılmaz, *Moğolların Türkistan Fethi, Astana Yayınları,*
Ankara 2020, 292 s.**

Altansukh GANBAT*

Ortaçağ tarihi araştırmalarının en popüler konusunun Cengiz Han ve Moğollar olduğu gerçeği değişmemiştir. Bunun temel nedeni, akademik çalışmalardan ziyade sosyal tarih okuyucularının beğenisine yönelik ürünlerin piyasaya hakim olmasıdır. Beğenisine sunulan ana kitlenin Türk-İslam kültür dairesinde olması ise yazarların Moğol hakimiyet evresini, savaş, kan, gözyaşı, tutku ve ihtiras gibi kavramlarla sunmalarını bir ölçüde zorunlu kılmıştır.

Ortaçağ tarihi kaynaklarının, dönemin sıcak çatışmalarından, şiddet ve kaos ortamından doğrudan etkilenmiş yazarlar ya da onları teşvik eden devlet adamlarınca yazıldığından, konunun politik çıkarlara hizmet etmesi için olabildiğince dramatize edilmesi kadar normal bir şey yoktur. Anormal olan ise, üzerinden yaklaşık 8 asır geçmişken hala aynı bakış açısının sürüyor olmasıdır. Bu bakış açısının en büyük çıkmazı, Türk tarihinin Orta Asya geçmişinden kopuk şekilde incelenme arzusudur. Özellikle de Moğol tahakkümünün, Anadolu’da olup bitenlerle ilişkisi olmadığına inanmanın, büyük bir hezimet evresi olarak görülen dönemin ve Moğolların ötekileştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu evre için kullanılacak en uygun kavramların ise “yıkım” ve “istila” olması kaçınılmazdır.

İncelediğimiz kitap, Togan ekolünden etkilendiği anlaşılan Bilen Yılmaz’ın doktora tezinden üretilmiştir. Togan, Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki Türk tarihini Orta Asya geçmişiyle bütünlük içinde inceleme gayretinde olan tarihçilerin önde gelenlerindedir. Onun tarih tezinde Moğol hakimiyet evresi için “istila” yerine “fütuhât” kullanılmıştır. Togan, “Moğol fütuhâtı” tabirini kullanırken esasen belirleyici gücün Türk kitlesi olduğu gerçeğini göz ardı etmez (s. 37). Togan’a göre Cengiz Han, Türklük ananesinin bütün olarak vücuda gelmiş halidir. Oğuz destanındaki “daima göç edeler oturak olmayalar” ifadesinin Cengiz Yasasında olduğundan hareketle, Cengiz’in Türk ananesine göre bir idare usulünü seçmiş olduğunu vurgulamaktadır. Şurası açıktır ki İslam eksenli tarih anlayışı her ne kadar Cengiz’i ve Moğolları ötekileştirmişse de Cengiz Yasalarının gerek Oğuzlar ve

* Dr., Moğolistan Bilimler Akademisi, Ulaanbaatar (Moğolistan). E-Posta: ganbatalansukh@gmail.com/ ORCID ID:0000-0001-5239-0512

Akkoyunluların gerekse de Osmanlı'nın kuruluş efsanelerinde yerlerini almış olduğu görülmektedir (s. 38). Togan, Moğol fütühatını Mete ve Atilla'dan sonraki Türk-Moğol bozkır göçebe kültürünün dünyaya hükmetme devrinin üçüncüsü olarak adletmektedir. Bunların fütühatları geniş bir dünya görüşünü, zamanlarındaki cihanın coğrafi ve siyasi vaziyetine tam manasıyla vakıf olduklarını göstermektedir. Bu fütühatın alelade bir baskın ve çapulculuk mahiyetinde telakki edilmesi büyük talihsizliktir. Bunlar ananevi birtakım cihangirlik telakkisi içinde vuku bulmuşlardır. Bunların ekseriya birer planı vardı (s. 38).

Togan, Moğol fütühatına "istila" diyenlere Germen istilasına uğrayan Avrupa'nın durumunu iyi okumalarını tavsiye eder. Bu olayda para ekonomisinin yerini mübadele usulünün, şehir hayatının yerini köy hayatının aldığı, pozitif düşünceden skolastik evreye giren bir Avrupa tablosu çizilmiştir. Moğol fütühatı sırasında yaşanan katliamların günahı ayrı tutulmak kaydıyla, gelişen para ekonomisinin, ticaretin -kısa bir süre sekteye uğrasa da- sonrasında şehir hayatında yaşanan canlanmanın, doğu-batı arası teknoloji akışındaki hızlanmanın resmi çizilmektedir. Ve ne gariptir ki tahrip edildiği yazılan İran medeniyetinin dünya tarih sahnesinde ön saflarda durduğu tek bir dönem varsa o da Moğollar devridir. Togan, Moğol istilası ile yıkıldığı iddia edilen Türkistan medeniyetinin yaşamış olduğu doğal süreçlerin de dikkate alınması gerektiğini savunur:

Türkistan tarihinde mühim olan amillerden birisi de ırmakların mecralarındaki değişimdir. Bu durum Türkistan'da ekiciliği sulama kültürüne tabi olan bütün başka ülkelere göre daha fazla etkili olmuştur. Amu Derya ve Sır Derya mecralarının tarihte tespit olunan değişmelerinin memleketin iktisadi hayatındaki rolü pek ehemmiyetlidir. Burada ticaretin ve şehir hayatının gelişmesine veya sönmesine daha ziyade etki eden ise Uzakdoğu ile Ön Asya ve Doğu Avrupa arasındaki ticaretin karadan cenup denizlerine inmiş olmasıdır (s. 39).

Togan'ın Moğollar hakkındaki düşüncelerinde Barthold etkisinin ne denli güçlü olduğunu bilinmektedir. Barthold da çağdaşlarının, Moğol -istilasının- kültür ve medeniyeti yıktığı yönündeki genellemelerinin, emek verilmeden yapılan çalışmaların neticesi olduğu görüşündedir. Ona göre, istiladan sonra fatih askerlerin göçleri yaşanmamıştı. Küçük askeri birliklerinin yanı sıra Moğol hanları fethedilen bölgelere, Cengiz Han'dan kalan devlet ve askeri yapıları hayata geçirmekte yardımcı olmuşlardır. Dahası, Çin, İslam dünyası, Rusya dâhil olmak üzere Moğolların ele geçirdikleri bütün ülkelerde XIII. yüzyıldan sonra siyasi istikrar eskisine göre net bir şekilde artmıştır. Türkistan açısından düşünüldüğünde de Türklük açısından paradoksal sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Barthold'a göre Turan'ın İran karşısında yaşadığı kültürel baskıdan kurtulmasını Moğollar sağlamıştır. Esasen bu Moğol hanlarının Moğol bozkır kültürünü öne çıkarma teşebbüsünün sonucudur. Altay ailesinden gelen Türklerin, Moğollardan sayıca fazla olması sonucunda asıl faydayı Türkler görmüştür (s. 40).

Yılmaz eserinde, teorik altyapısı Togan tarafından oluşturulan Moğol fütühatı tezini ispatlamaya çalışmıştır. Bunun için öncelikle okunmuş ve tecrübe edilmiş kaynakların yeniden okunmasına ve yorumlanmasına ihtiyaç duymuştur. Çünkü belgesel tarih anlayışının çıkmazları vardır ve bazen sezgisel tarihe yönelmek gerekebilir. Burada da devreye Gumilev'in sezgisel tarih anlayışı girmektedir. Gumilev, İç Asya tarihinin büyük oranda sözlü gelenekler, rivayetler, deyişler ve efsanelerle yazılmış olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle de *Hayali Krallığın Peşinde* adlı eseri tamamen bu anlayış ile kurgulanmıştır. İsenbike Togan da Gumilev'in özellikle *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki subliminal mesajların peşinde oluşunu onun

sezgisel tarih anlayışına bağlamaktadır (s. 11). Kaynaklar bu bakış açısıyla yeniden okunduğunda tarihsel olayların beklenen sonuçlarında belirgin sapmalar olduğu görülmüştür. Bu yalnızca Moğolların Türkistan seferlerinin sonuçlarını değiştirmekle kalmayarak, proto-Moğollar konusunda da yeni tespitler yapılmasına imkan tanımıştır. Nitekim yazar, doğrudan Türkistan hakimiyetine girmek yerine Moğol kimliği üzerindeki ön yargıları da kırarak birtakım tespitlerde bulunmuştur. Bunlar arasında en önemlisi, Cengiz Han'dan önce siyasi ve kültürel olarak tarih sahnesinde silik vaziyette oldukları iddia edilen Moğolların teşkilatlı geçmişini ortaya koymak gelmektedir. Yazar ilk bölümde bu konuyu aydınlatmıştır. İkinci bölümde ise istilaya uğrayarak siyasal, ekonomik ve kültürel açıdan yıkıma uğradığı iddia edilen Türkistan'ın, Moğol fütuhati öncesine dair yeni tespitler değerlendirilmiştir. Yıkıldığı iddia edilen medeniyetin, hangi evrelerden geçerek oluştuğu ve hangi evrede ne kadar canlı olduğunun tespiti sayesinde, Moğol fütuhatından sonraki durum hakkında daha objektif değerlendirmeler yapabilmıştır. Bunun için, bölgedeki kültürel birikime dair verileri barındıran kaynakları kullanan yazar, Türkistan'ın Moğollardan önce de göçebe unsurlarla tahrip edildiği, hâkim devletlerde yaşanan toplumsal ve iktisadi sorunların bölgeye büyük sıkıntılar yaşatmış olduğunu tespit etmiştir. Elde edilen bilgiler, Moğol akınlardan önce bölgede var olan siyasi, kültürel ve ekonomik karmaşayı gözler önüne sermektedir. Yazara göre gerek Harzemşahlar Devleti'nin gerekse de Türkistan'da kurulu siyaset üstü ekonomik düzenin sarsılmasında büyük etkileri olan Oğuz göçlerinin üzerinde yeterince durulmaması, Moğol şiddetini fazlasıyla görünür kılmıştır (s. 110).

Hakimiyet mücadelesini "istila" olmaktan çıkararak "fetih" yapan unsurlardan en önemlisi eylemin gerekçeleridir. Nitekim yazar bu konuyu da detaylı şekilde aktarmıştır. Böylece nüfusu bir milyondan fazla olmayan bir kavmin, toplam nüfusu yüz milyon civarındaki kavimleri nasıl fethettiğini anlamak da kolaylaşmıştır. İslam kaynakları genel olarak kısa vadeli sonuçları değerlendirildiğinde, yıkımın ve katliamın nedenini din düşmanlığı ve medeniyet karşısındaki barbarların saldırısı olarak açıklarken, Otrar valisi ve Harzemşah sultanının fütursuz tavrının bedeli olduğu itirafından da kaçamamaktadırlar. Ne var ki, Moğol istilasının gerekçelerini tek yönlü olarak sunmak doğru olmaz. Yazar, bu olgunun ideolojik, ekonomik ve politik gerekçelerini sıralamıştır. Moğollardaki seçilmiş millet inancı ve dünya devleti olma idealini ideolojik gerekçeler içinde sunmuştur (s. 120). Moğol fütuhatının temel gerekçesi olmamakla birlikte, görünürdeki gerekçesi olarak sunulan, Tanrı tarafından vazifelendirilmiş olma inancının, birçok somut delili peşinde getirdiği görülür. Bunların başında Moğolların Gizli Tarihi gelir. Kitabın temel işlevinin ilahi dinlerin doğuşundaki kutsal kitaplarla benzerliği dikkat çekmektedir. Reuven Amitai'nin tespitine göre İncil, Kuran ve Gizli Tarih'teki temel semboller benzerdir. Bunlar içinde en dikkat çeken ise peygamber veya liderin tarih sahnesindeki yerini almadan evvel bir dağa çıkarak burada kendini izole etmesidir (s. 123).

Yazara göre ideolojik dürtünün uzun süre canlı kalması, siyasi birlikteliğin geleceğine ve o da ekonomik sürekliliğe bağlıydı. Cengiz Han'dan önce de Moğollar ticarete yatkın bir millettir. Ne var ki uzun yollar kat edip gelen tüccarların, hayli güvensiz olan Moğolistan bozkırlarında yapacakları yolculuk beklenen oranda kar getiriyordu. Moğolların asıl hedefleri Çin olmakla birlikte, burayı ele geçirmenin kolay olmadığını tecrübe etmişlerdi. Ekonomik refahın kaynağı ele geçirilemiyorsa, ticaret güzergâhını ele geçirmek iyi bir seçenek olurdu (124). Üstelik Türkistan'da ticaret önemli bir gelir kaynağı olsa da ziraat gibi ikinci bir iktisadi faaliyet imkânı da vardı; ancak Moğolların ticarettten dışında seçenekleri yoktu (s. 125).

Üçüncü bölüme, fütuhati başarılı kılan unsurları sıralayarak başlayan yazar, zorlu iklim koşullarda yaşayan ve disiplin ve itaat konusunda taviz vermeyen bir orduya sahip olmayı başarımın ilk unsuru olarak sunmuştur (s. 143). Bir diğeri ise yabancıardan öğrenme merakıydı. Moğollar çağın gerisindeydiler. Eksikler, öğrenme yolu ile kapatılacaktı; ne var ki daha önceki bozkır devletlerinin düştüğü hataya düşmemek için de azami dikkat gerekiyordu. Çin'in geleneksel oyunlarına karşı en ufak bir dikkat kaybı, yok olmak anlamına gelebilirdi. Bu nedenle, Çin'e uzaktan temas etmiş, fakat onlar kadar medenileşmiş olan halklardan yararlanmak uygun olurdu. Bu nedenle Moğollar, Tienşan Dağları'nın doğusuna kadar uzanan toprakları işgal eden Uygurlar ve uzun bir zaman kuzey Çin'i yönetmiş olan Hitaylar gibi göçer kökenli toplumların yönetim deneyimlerinden yararlanmayı yeğlediler. Uygurların alfabetisini ve ticaret hukukunu kendilerine uyarladıkları gibi, Hitaylardan da kelime dağarcığı, kavramlar ve kurumlar gibi soyut şeyleri aldılar (s. 149).

Başarımın arkasında duran lider faktörü ise yazarın önem verdiği konu başlıklarından biridir. Konuyu sosyolojik bir kavram olarak açıklarken Max Weber'in "karizma" kavramını kullanmıştır. Buna göre karizmatik otorite, geleneksel otoritenin olduğu tarihsel süreç içinde ele alınmaz. Meşruluğunu lider kişinin kişisel özelliklerinden, kutsallığından, kahramanlık gücünden alır. Toplumun meşruluğunu kabul ettiği karizmatik lidere olan bağlılığı tamdır. Bu bağlılık gelenekler ile karşıtlık oluşturabilir. Lidere olan bağlılıkta esas unsur karizmatik otoritenin olağanüstü kişisel özelliklerine olan inancın yüksek olmasıdır. Karizmatik otorite tipinin ortaya çıkmasında toplumsal koşullar önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle toplumun içine düştüğü kriz ve kargaşa dönemlerinde karizmatik otorite, toplumun kendisi tarafından yaratılır. Karizmatik liderlerde aranan özellikler, o liderin sosyal statü ve mesleki uzmanlık bilgisi ile ilgili değildir. Toplumun karizmatik liderden beklediği en önemli şeylerden biri kendilerine olan bağlılığın derecesidir. Weber'in meşru bir düzenin dayanakları içinde saydığı gelenek, inanç ve Yasa(ma) Cengiz Han'ın idari anlamda bıraktığı en önemli mirasıydı. Ve Cengiz Han en yakınındakileri aristokrasiden değil, sıradan halktan seçmişti (s. 152).

Moğol fütuhatının yakın ve uzak sonuçlarını ayrıntılarıyla sunan yazar, bu kısımda özellikle de yok edildiği iddia edilen medeniyet unsurlarının, aksine hızlı şekilde toparlandığını ve en güçlü dönemini yaşadığını ispat etmeye girişmiştir. Bu dönemde tek bir kültürel ürün verilmediği söylemini, tespit ettiği edebi eserler ile çürütmüştür (s. 260-263). Çalışmaya esas teşkil eden bölgenin genel olarak Çağatay Hanlığı hâkimiyetinde olması nedeniyle, yazar kurumsal açıdan bu yapıyı referans almıştır. Ne var ki Çağataylar, Yüan ya da İlhanlı hanedanları gibi binlerce yıllık bir idari miras üzerine konmamışlardı. Hudutları bile belli olmayan bu ülkede merkez olabilecek bir Pekin ya da bir Tebriz yerine, göçebelerin gezinip durduğu geniş otlaklar vardı. Ama yine de yerleşmeyi pek fazla tercih etmeseler de ticari faaliyetler nedeniyle sık girip çıktıkları Semerkant ve Buhara gibi köklü ve kozmopolit medeniyet şehirlerine de sahiplerdi. Bunlar Moğol fütuhata dair dönüşümün net biçimde izlendiği şehirlerdi. Moğol fütuhati, bu şehirlerde yaşayanlara, uzun süredir asabiyet geleneklerinden ne kadar uzak kaldıklarını hatırlatmıştı. Şer'i hukuk yanında Örfi hukukun da gücünü yeniden hissettirdiği bir döneme girilmişti. Türkçe, Farsça karşısında yeniden ayaklanmıştı. Daha doğuda Kurultay adı ile bilinen, Türkistan'da ise Toy adı verilen organın etkin kılınmasıyla sınırlı da olsa daha demokratik bir yönetim anlayışı ile temas edilmişti. Esasen Moğolların Türkistan fütuhatının en önemli sonucu, bütünüyle İranileşmek üzere olan Türkistan'ın Altaylı göçebe bozkır geçmişini yeniden hatırlatması oldu (s. 277).